

कषाय मधुर

रवीन्द्र केळेकार

संपादन:
माधवी सरदेसाय

जाग प्रकाशन

KASHAI MADHUR

Collection of Essays

जाग प्रकाशन क्र. ७१

© जाग प्रकाशन

पयली उजवाडावणी (१००० प्रती):

बुद्धपौर्णिमा, २७ मे २०१०

उजवाडावणी:

डॉ. जयवंत भा. सरदेसाय

२०१ - बी, सालदेल अपार्टमेंट्स

रूअ द साउदादिश,

पाजीफोंड-मडगांव, गोंय-४०३ ६०१

अक्षर जुळणी/मांडणी :

जाग प्रकाशन

भायलें चित्र:

डॉ. सुबोध केरकार

छापणी:

मौज प्रिंटिंग ब्यूरो

खटाववाडी, गिरगांव, मुंबय - ४०० ००४

मोल: २२५/- रुपया

*This book has been published with assistance from Sahitya Akademi's
'Writers in Residence' scheme.*

एका तपाचें संचीत... युगान्तराचें भाकीत!

अक्षर साहित्याचें खाशेलें लक्षण म्हळ्यार ताची असाधारण कालजैती क्षमता. सोबीत रुपकारा वांगडा उदार मोखी आसल्यारूच खंयचेंय बरप समाज-मानसांत सुवात जोडटा आनी काळापटार आपणाल्या अस्तित्वाची कुरू आंखूंक पावता. असलें बरप निखटें वाचुंकूच ओडलायणें दिसता अशें न्हय, तें जिविताकूय पुरक आसता. कालांतरान संदर्भबदला प्रमाणें तातूंतलो तपशील 'कालबाह्य' दिसूं वा विशय 'थळावो' दिसूं, ताचो आशय सार्वकालीक आनी ताचे फाटल्यो मोखी दूरगामी आशिल्ल्यान तें वाचप्याक आपलेंशें दिसता, आनी ताची परिणामकारिता कालातीत उरता.

हे निकश रवीन्द्र केळेकार हांच्या वेंचीक साहित्यकृतींक लायत जाल्यार त्यो भारतीय साहित्यांतल्यो कांय उत्तम कृती ह्या बिरुदाक कित्याक पात्र थारतात हें होलमता. लक्षणीय गजाल म्हळ्यार, खासा रवीन्द्रबाबान आपल्या साहित्याक (खरें म्हळ्यार पुराय साहित्याक) जिविताचें 'उप-फळ' (by product) मानलां. तांगेल्या सगल्याच बरपांतल्यान साहित्यिकाची जिणे विशींची धारणा, तांगेली समाजा कडेन आशिल्ली लागणूक, सरभोंवतणे कडेन आशिल्ली बांदिलकी आनी सकारात्मक बदला खातीर साहित्याचें उपयोजन हांचो संवेदनशील वाचप्याक प्रयत्य येता.

मुजरत सांगपाचें म्हळ्यार, बरपा भायरूय वयर उल्लेख केल्ल्या विशयांचेर तांणी उलयतना तशेंच समाजमळार वावुरतना सदांच भर दिल्या. घडये, साहित्या विशींच्या ह्या दिश्टीकोणाक लागुनूच तांणी आपल्या बरपांत ललीत निबंद ह्या वैचारीक भासाभाशेक पुरक आनी वाचनीय अशा सुलभ, उकत्या आनी आटापशीर साहित्यप्रकाराचो पुरस्कार केला. ललीत निबंद बुद्दीक आवाहन करुनूय 'जड' जायनासतना उरूंक शकता, आनी भावनेक हय-न्हयसो आफडुनूय 'सुको सडसडीत' उरना.

कषाय मधुर हो तांगेलो निबंदसंग्रह लेगीत त्याच ललीत गद्याच्या 'म्होंवाळ'-आडूक रायरस्त्यान आयला. तातूंत ह्या सिद्धहस्त गद्यकाराची असामान्य जीवनसाधना, कालातीत मुल्यां वयली ताची असाधारण निष्ठा आनी ओडलायणे शैलींतलें विश्लेशण-विवेचन हांचें धादोसदिणें दर्शन

घडटलेंच. पूण ते भायर, रवीन्द्रबाबान साहित्यांतल्यान कुशळतायेन केल्लें विचार प्रवर्तन आनी ताका लागून वाचप्यांत घडपी अंतर्मुखन हाचोय प्रत्यय येतलो. म्हणजेच, ह्या पुस्तकांतल्यान वाचप्याक गोडसाणी वांगडा तुरटसाण आनी आस्वादन वांगडा आकलनय हातांत हात घालून मेळटलीं. हे नदरेन पळेल्यार 'कषाय मधुर' ह्या माथाळ्याचेर भाष्य केले बगर रावं नजो.

'कषाय मधुर' हो माथाळो भारतीय कला-शास्त्र-चिंतनांत अग्रसुवात आशिल्ल्या आनी आयुर्वेदांत विस्तारान वर्णिल्ल्या षड्रसांची जाका याद करून दिना असो वाचपी मेळप भोव कठीण. असो कोणूय आसलोच जाल्यार ताका वैद्यकशास्त्रांत 'अन्य-पॅथी'चो आनी साहित्य-कला-शास्त्र हांचे विशीं 'अँटीपॅथी'चो पुरस्कार करपी म्हणचो पडटलो. समतोल जीण आनी निरामय शरीर हांची पोसवण आनी वाड करचे पासत जाणट्यांनी कषाय, मधुर हांचे वांगडा कट्टू, तीक्त, आम्ल आनी लवण हेवूय चार रस सांगल्यात.

मागीर रवीन्द्रबाबां सारक्या गिन्यानस्रोतान बाकीचे चार रस कुशीन दवरुपा फाटलें कारण कितें आसुये अशी कोणाकूय जिज्ञासा जावं येता. तांतले तातूंत मूळ कट्टू (तीख) आनी तीक्त (कोडू) ह्या दोगांयची आर्विल्ल्या भासांनी नांव आनी अर्थाचे नदरेन अदल-बदल जाल्ल्यान तांकां एकवेळ लेखकान भायर दवरले जायत हें समजूं येता. पूण जाचें नांव काडटनाच जिबेक उदक सुट्टा त्या 'आम्ल' रसाचें कितें? तो आमट-गोड आनी आमट-तिखट ह्या दोनूय रुपांनी सारकोच भुलयता.

आनी, 'लवण' (खारट) रसाची तर 'ख्यातः सर्व रसांना हि लवणो रस उत्तमः' अशी हितोपदेशांत तोखणायूच केल्या. हरशीं पसून 'salt of the earth' सारकेल्या वाक्यांशांनी आमी मिठाचें 'सार' म्हूण म्हत्व वाखाणीत आयल्यांत. मागीर रवीन्द्रबाबान आपल्या पुस्तकाच्या माथाळ्यांत ताका कित्याक प्रतिनिधित्व दिवंकना तर, अशें आयच्या वाचप्याक दिसूं येताच. कारण, आज आमी आयिल्ल्या दिसा सरकारांत आपली 'हक्काची सुवात' मागपी नाकशिमन्या लोकप्रतिनिधींचे अनुयायी वा समर्थक वा मूक प्रेक्षक जावन जियेत आसात.

पूण कषाय मधुर पुस्तकांतले चार-पांच लेख अशशे चाळटकच ह्याच 'रस-द्वयांक' माथाळ्यांत सुवात कित्याक फावो जाल्या हाची

जाप मेळटा. 'कषाय मधुर' म्हळ्यार तोरांज्या वरी तुरट मिरमिरीत, आनी आंब्या-उसा वरी म्होंवाळ गोड. रवीन्द्रबाबांची लेखनशैली कशी ती खबर आसा ताका कषाय मधुर कित्याक हो रुक्षप्रश्न पडच ना. सहज विनोदबुद्धी, गोड दिसपी पूण मदींच फटकारपी आकर्शक शैली आनी उपहासा परस व्यंग्य उकतावन वतां वतां जिवितांतल्या विरोधाभासांचेर नेमकें बोट दवरपाची कळाशी म्हळ्यार 'ब्रॅण्ड रवीन्द्रबाब'.

ह्या ब्रॅण्डाची खासियत म्हळ्यार जें लेखकाच्या मनाक पटलां, संवेदनेक भावलां वा ताका संशोधन वा चिंतन-मननांतल्यान गावलां तें भीडमुर्वत दवरनासतना स्पश्ट उतरांनी सांगप ह्य कसलीच अडेची कलय काडी नासतना. दुसरी खासियत म्हळ्यार, कितेंय तथ्य सांगतना वा वास्तवाची भिरांकूळ/आशादायी छटा उकती करतना ते वाचप्याक वाचतां वाचतां चिंतूंक (आनी आपल्या म्हायती-गिन्यान-अणभवाच्या म्हालवजार तो विचार तिजूंक) प्रवृत्त करतात. इतलेंच न्हय तर, हो लेखक वाचप्याचे सद्विवेकबुद्धीक (बरेच खेपे नुलयत) आवाहन करता आनी ताचे कडसून कृतीशीलतायेची अपेक्षाय बाळगिता, हेंय जाणवता.

देखूनच, रवीन्द्रसाहित्यांत वाचप्याक अंतर्मुख करपाची सभावीक तांक आसा हें मानचें पडटा. कांय फावटीं निखटो लेखाचो माथाळो लेगीत वाचप्याक अंतर्मुख करूंक शकता. देखीक, कषाय मधुर पुस्तकांतलो 'राष्ट्रपिता मानूं नाकात' (मॅन ऑफ द मिलेनियम?) हो माथाळो वा 'क्रांती जातलीच... कोण करतलो?', 'सुभाषबाबांचो उबंत पडिल्लो अस्थिकलश', 'व्हड मनीस सदांच अपेशी जाल्यात', 'तांचे इतलेच हिन्दू धर्मकोल्ली' हीं लेखांचीं शीर्षकां चिंतूंकूच लायतात अशें न्हय तर आपल्याच मनाच्या अंतःपुरांत देंवपाक बाध्य करतात.

तेच परी, कांय अशेय लेख ह्या पुस्तकांत आसात जे वाचून मनीस आपल्या अंतर्मनाक जागोवन चिंतूंक लागता; आपले परीन सामकारा आयिल्ल्या अनपेक्षीत प्रस्नांच्यो प्रामाणीक जापो सोदूंक प्रवृत्त जाता. हाच्यो दोन-तीन तरी देखी दिले बगर रावं नजो. 'हांकां एक जात दिवंक मेळत व्हय?' हातूंत लेखक प्रांजळपणान सांगता : "शिकून विदेशांत वताले तांकां पडमूर मानतालों. वचपाचें कारण समजनाशिल्लें. पूण जे 'भारतीय' म्हूण जगूंक सोदतात तांकां जातीचो शिकको जाय." तशेंच, विनोबाजीक पारशी दस्तुरान विचारिल्लो प्रस्न ("आमच्या 'अवेस्ता' तुमी

वाचूंक ना, आमी तुमचे कडेन झगडनात म्हूण?") आनी ताचे वेली रवीन्द्रबाबांली टिप्पणी (पारशां विशीं 'आमी उदासीन') वाचून मन खुनळायल्ले वरी जाता.

आनीक एक देख दिवची जाल्यार 'क्रांती जातलीच... कोण करतलो?' ह्या लेखाची दिवची पडटली. आमचे सरभोंवतणीं विषवृक्षा वरी मातिल्ल्या करप्शनरूपी चांडाळचक्राच्या सत्ता-भ्रष्टाचार-लांच ह्या अंतर्चक्रांक लागून देशा मुखार आयज विघटन वा नक्षलवाद हांचो हावको उबो जाला, हें शिटकायतनाच लेखक क्रांती जातलीच, पूण ती धवाड्या वर्गा वरवीं वा भौसा वरवीं न्हय, ही चत्राय दिता. इतलेंच न्हय तर तो मुखार एक सकारात्मक भाकीत उकतायता : ती मध्यमवर्गा वरवीं जातली. पूण हें कुड्ड्या आशावादांतल्यान किल्लल्लें भाकीत न्हय; तें लेखकाल्या जागरूक विश्लेशणाचें फळ. कित्याक काय म्हळ्यार, समकालीन अर्थकारण आनी समाजकारण हांचे मदली निसरगांठ ताका होलमल्या. तो जाणा, चैनीची ओड लागिल्ल्या नवश्रीमंतांतलो अर्द्या परस चड वर्म भोवजन समाजांतलो. पूण मध्यमवर्गांतलो एक व्हड घटक 'नानाकार चलयता', तो 'निर्शेला' आनी सँझ, आयटी, शारीकरण, उद्देगीकरण ह्या गिराणांनी ग्रासून उबगल्लो तोच घटक घडये क्रांती हाडटलो हो लेखकाचो अदमास. आनी, 'गोंयांतलो हो भार सगलो देश पेटयतलो' हो तागेलो आशावाद. आपले पिके पिरायेर रवीन्द्रबाबांक उतरां फुट्टात, "वाचून उरल्यार पुरो म्हणटां हांव ताका पळोवपाक आनी ताचे क्रांतींत वांटो घेवपाक." असो सकारात्मक दिश्टीकोण बाळगुपाचें बळगें आनी तो उकतावपाचें धाडस हेर लेखानीय लख्ख बरें दिश्टी पडटा.

अशे तरेची जिविता विशींची धारणा आनी आस्था होच ह्या पुस्तकांतलो खरेलो 'मधुर रस', अशें म्हाका तरी दिसता. रवीन्द्रबाबांल्या ह्या वेंचीक लेखांची साहित्य म्हूण 'सार्थकताय' आनी 'युगानुरूपताय' तांचे सकारात्मकतायेंत आनी ते वरवीं वाचप्याक लाभपी कृतीपरक उत्तेजनांत आसा. स्पश्टपणान, अकृत्रीम भाशेंत समकालीन जिणेक भेष्टावपी प्रस्न आनी तांचे फाटलें कूट कारस्थान ह जावं अर्थकारणाचें वा राजकारणाचें, समाजकारणाचें वा 'म्हारगाय-कारणा'चें ह दाखय-लिपय करनासतना उकतावप म्हळ्यार समजाक जागोवप. ताका जिणेची वास्तव वट सांगप; अशे तरेन समाजाची व्यथा समजाकूच समजावप म्हळ्यार

समाजमनाक जडिल्ली संभ्रमाची अवस्था सुधारप, सामाजीक व्याधी निवळावपाचो यत्न करप आनी निर्वीय स्थितींतल्या समाज घटकाक चेतवप.

हें करचेली भास आनी शैली 'कषाय' (तुरट वा आडूक) रस पिवयल्ले वरी भासुये पूण त्याच आशयांत एक कार्यकारिता (functionality) आसा. 'कसाय' वा 'काढो' कुडीच्या दुयेंसांचेर जशें कार्य करता, तसलेंच काम ती सामाजीक वायटांचेर करता. हाकाय 'कषाय' म्हणूंक जाय. हे वरवीं वाचप्याक जिणेची चड सखोल जाण मेळटा. पूण इतलेंय करून, वाचपी निराश जावचो ना, विटून विरागी जावचो ना, जियेवपाचे काडाओडींतल्यान आंग काडून घेवन निष्क्रीय जावचो ना, हाचीय जतनाय लेखकान ह्या पुस्तकांतल्या चडांत चड लेखांनी घेतल्या.

एक म्हळ्यार, आदीं सांगलां तशें, अदीक सकारात्मक नदरेन संवसाराक पळोवंक, अदीक कृतीशील जावन जियेवपाक झटूंक हो लेखक वाचप्याक प्रवृत्त करता. दुसरें म्हळ्यार, एकाद्रो लेख वाचून विरूस जावन वाचप्यान पुस्तक कडेक सारचें न्हय हाची जतनाय लेखकाची बरपाची धाटणी घेता. हातूंत तागेली उत्सुकतावर्धक निवेदनाची शैली, नाविन्यपुराय तपशिलाची सतत पुरवण करपाची क्षमता, आनी आख्यायिका-वदंता-कथिका-निरिक्षणां हांची हात सोडून जावपी शिंवरण वाचप्याक पुस्तकांतले गोडसाणीचेर खिळावन दवरता. फुडें कितें हाचो सोद घेवंक तत्पर दवरता. तागेली सभावीक जिज्ञासा आनी सैमीक कुतुहल हांकां बेस बरीं केळयता. फुडें फुडें वाचूंक प्रेरीत करता. वाचपी मुखार वता तसो तसो म्होंवाळपणाचो सांठो उणो जायना... उशीकांड्याच्या वयल्या पेरा कडल्यान सकयल्या पेरा मेरेन वाडत वचपी गोडसाणे वरी...! पूण ही गोडसाण भावनीक उचांबळायेची वा वासनांच्या भारा सारकी खिणयाळी न्हय. ती सताचो सोद घेवंक पळोवपी मतीक दिल्ले थाकायेची, गिन्यानाक भुकेल्ल्या मनाक दिल्ल्या भरावाची आनी परिवर्तनाक आशेवपी समाजाक केल्ल्या मार्गदर्शनाची!

देख म्हूण, 'पारशां विशीं हिन्दू सामकेच उदासीन कशे?' हो लेख पळोवं येत. हातूंत म्हायती आसा, गिन्यान आसा, भासाभास आसा, आख्यायिका आसात, उद्धरणां आसात, संशोधकी नदर आसा आनी आदली 'मौलीक' विसकावणी वापरून काडिल्ले कांय निष्कर्श आसात, तश्योच घसघशीत पुराव्यांच्या अभावान ताटकळून उरिल्ल्यो कांय

अवधारणाय आसात. असले लेख वाचून व्यासंगी अभ्यासकय सुखावता आनी जिज्ञासूय मुजरत व्यासंगा वटेन वळटा.

कषाय मधुर वाचून खंयचोच वाचपी थटाकना, अस्वस्थ जायना, उत्तेजीत जायना असो ह्या विवेचनाचो अर्थ न्हय. वाचप्याक provoke करप हो तर रवीन्द्रबाबां भितल्ले विचारपरक वृत्तीचो छंद. वाचपी विचार करूंक, मुद्द्यांचें खंडन-मंडन करूंक 'उद्द्युक्त' जाले बगर तो सर्वांगी समज मेळोवंक पावना. देखून, जेन्ना एका वाचप्याक 'देश शंबर वर्सा फाटीं गेला ह् सावरकरांक लागून' वाचून तकलेंतलो घयरांव निवळ जाल्ले भशेन दिसता, तेन्ना दुसऱ्या 'उजवे' विचारसरणेच्या मनशाक सावरकरांच्या 'अशीर मनाच्या हिन्दुत्वा'चो उल्लेख खटकूं येता. पूण बारीकसाणेन हो लेख वाचल्यार लेखकानूय 'अंदमान बंदखणी'तल्या सावरकरांक हातूंत वेगळी सुवात दिल्या हें होलमता. तशेंच, उकत्या मनान चिंतल्यार, विवेकानन्दाचे प्रेरणेन रवीन्द्रनाथ, अरविन्द, उपरांत गांधी आनी तांचे सांगाती 'हिन्दू आसुनूय सर्वधर्मसमभावी जाले' हें लेखकाचें विधान कसल्याच बौद्धीक आडमेळ्या बगर मानून घेवंक जाता.

तशेंच, 'हिन्दू मुखामेलीं आव्हानां' हातूंत व्यक्त केल्लें लेखकाचें निजी मत ह् 'हिन्दू समाज संघटीत करूंक मुसलमान वा ख्रिस्ती समाजाच्या दुस्वासाचें धृति-तत्व वापरलां' ह् थोड्या-भोव अशीर शिमांनी बांदल्यार आक्षेप घेवपा सारकें दिसता. पूण सर्वांगीण सामाजीक-धार्मीक यथार्थाचो जो संदर्भ तांणी थंय दिला, ताचे वेल्यान त्या विधानांतली सत्यासत्यताय थारावंक मेळटा. आनी तें मत पट्टाय.

पूण 'तांचे इतलेच हिन्दू धर्मकोल्ली' ह्या लेखांतल्या कांय विधानांक पौराणीक अतितायेचो दर्प उरिल्ल्यान तातूंतली तार्कीक वट मातशी मोटवी उरिल्ली जाणवता. देखून, तांचेर आदारिल्ले निश्कर्ष तशातशे आपणावंक आडखळ जाता. देखीक, 'ते 'कॅनिबल्सूय' आशिल्ले. अगस्ती रुशी तर दोन दोन तीन तीन राक्षस एकेच फावटीं खावन पचयतालो म्हणपाची ताची नामना आशिल्ली' ह् ही म्हायती "अगस्ती तिबेटी लोकांक... मारून खातालो असो हाचो अर्थ जाता" हें विधान स्विकारपाक उणी पडटा. तशें केल्यार 'अगस्तीन समुद्र पियेवन उडयलो' ही आख्यायिका मान्य करपा खातीर आनीक खंयच्याय संदर्भांत दबाव येवंक शकता. म्हूण 'जैनां संबंदान (धर्मानंदांनी) असलें कितेंय बरयल्यार ते खुबताले.

म्हण जाय जाल्यार, हो वादाचो विशय अशें म्हणून आमी तो कडेक दवरुया” हे लेखकाले समजिकायेचो लाभ हिन्दू संबंधीचे चर्चेकूय दिवचो पडटा.

पूण कांय लेखांनी रवीन्द्रबाबांची सभावीक समजिकाय, डोळस आपुलकाय आनी सुक्षीम जाण हांचे वांगडा भोवच हृदयस्पर्शी तशेंच म्हायतीपूर्ण बरप वाचप्याचे सुपूर्द करता. हातूंत कांय व्यक्तीचित्रणां आसात: ‘सुनीतिभास्कर’ लिंगूबाब रघुवीर दळवी (लेखकाचो ‘मातुल’ आजो), मनोहरराय, त्रिस्तांव, आचार्य कृपालानी हांचो तांचे भितर आसपाव जाता. कांय अशेय लेख आसात जे आमच्या दोळ्यांत अंजन घालतात : हातूंत, ‘कालिगुला’, ‘काझेमीरु मोन्तैरु’, ‘डॉ. राधाकृष्णन’, ‘गुजरात पॅटर्न’ हे आसात. पूण ‘उपरांतची राष्ट्रपतीची वेंचणूक’ हातूंत अब्दुल कलामांक आडमुटें माप मेळ्ळां काय, अशें दिसले बगर रावना.

‘म्हारगाय ह् कारण’ आनी ‘कोडसाणीचेर जैत...’ हे म्हाका भोव आवडिल्ले लेख. ‘आयज ताका फाल्यां घडये आमकांय’ होय लेख अतिशय सोबीत दिसलो ह् प्रभावी आनी प्रेरणादायी. खरेपणान *कषाय मधुर* चो सुवाद आनी परिणाम एका वांगडा केळोवपी. विद्वानांनी म्हळां, ‘परंपरेन विद्यादान आनी आरोग्यदान हीं सर्वश्रेष्ठ’. हे परंपरेक धरुनूच घडये, रवीन्द्रबाबान आपल्या बारा वर्सांच्या (सादारणपणान १९९६-९७ सावन २००८-०९ मेरेनच्या) काळा वेल्या ह्या पुस्तकांतल्या लेखांतल्यान व्यक्तीक विद्यादान आनी समाजाक आरोग्यदान करचेलो संकल्प केल्लो दिसता. ह्या संकल्पांतल्यानूच *कषाय मधुर* पुस्तकरुपान अवतरलां. ह्या नव्या अवतारांत अळंग ओडिल्लो माधवीबाय सरदेसायाचो संपादकी हात वाचप्याक जाणवता पूण दिश्टी पडना. लेखांचे येवजून करून केल्ले मांडावळीक लागुनूय हें पुस्तक वाचप्याचेर एक आगळो वेगळो परिणाम करता. हे खातीर माधवीबाय तोखणायेक पात्र थारता.

कषाय मधुर एका आधुनीक तपस्वी-संवेदनेच्या पुराय तपाचें संचीत; पूण तातूंतल्या धारणा-अवधारणांचें, आलोचना-अवलोकनांचें पाथेय पळेल्यार ताका भावी बदलाचें आश्वासक अर्जीत म्हणूंक जाय. तातूंत युगान्तराची संभावना लिपल्या आनी... भाकितूय!

- डॉ. किरण बुडकुले